จดหมายเหตุ

เรื่องเจ้าพระยาภูธราภัยยกไปปราบฮ่อ

พิมพ์แจกในการพระราชทานเพลิงศพ

พระยาจงรักษ์นรสีห์ (ขวัญ ณป้อมเพ็ชร์)

ที่บรมบรรพต วัดสระเกศ

วันที่ ๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๓

โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

หอสมุดหนังสืออนุสรณ์งานศพ วัดบวรนิเวศวิหาร
๒๒ พฤศจิกายน ๒๕๑๕

TUDC 08/04/2563

พระยาจงรักษ์นรสิห์ (ขวัญ ณป้อมเพ็ชร์)

คำนำ

พระยาจงรักษ์นรสิห์ (ขวัญ ณป้อมเพ็ชร์) ครั้งยังมีชีพอยู่ ได้ชอบพอคุ้นเคยกับข้าพเจ้ามาช้านาน และได้เคยเดินทางไกลร่วมกินนอนด้วยกันก็หลายคราว เมื่อหวนคิดถึงมิตต์ภาพต่อกันมาแล้ว ทำให้ข้าพเจ้าเสียดายและอาลัยมาก เมื่อข้าพเจ้าทราบว่าจะได้มีการพระราชทานเพลิงศพ จึงทำให้คิดว่าจะต้องช่วยเหลือกันบ้างตามสมควรแก่ที่ได้รักใคร่กันมาแต่ก่อน และคิดเห็นว่าช่วยด้วยหนังสือแจกน่าจะมีประโยชน์ถาวรดี จึงได้ขออนุญาตต่อราชบัณฑิตยสภาพิมพ์หนังสือเรื่องจดหมายเหตุปราบฮ่อ ฉะบับนี้ เพื่อช่วยเป็นของแจกในการพระราชทานเพลิงศพ พระยาจงรักษ์นรสิห์ ที่เมรุเชิงบรมบรรพต วัดสระเกศ ในวันที่ ๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๓

ขอความสุข สงบ จงบังเกิด แด่พระยาจงรักษ์นรสิห์ ไม่ว่าจะอยู่ในภพใด ๆ

พระโสภณอักษรกิจ

วันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๓

TUDC 08/04/2563

จดหมายเหตุเรื่องเจ้าพระยาภูธราภัยยกกองทัพไปปราบฮ่อ

ตอนที่ ๑ อธิบายว่าด้วยท้องที่ ๆ เกิดศึกฮ่อ

ท้องที่อันเปนบ่อเกิดศึกฮ่ออยู่ตรงชายแดนของประเทศทั้ง ๔ คือ อยู่ข้างใต้ของประเทศจีน อยู่ข้างเหนือของประเทศสยาม อยู่ข้างตวันออกของประเทศพม่า แลอยู่ข้างตวันตกของประเทศญวน ในท้องที่ ๆ กล่าวมา เดิมเปนภูมิลำเนาของชนชาติไทยน้อยที่ได้ลงมาเปนใหญ่ในประเทศสยามนี้ นามอาณาเขตรเรียกว่าสิบสองจุไทย (มาแต่คำว่าสิบสองเจ้าไทย เพราะเคยมีเมืองเจ้าปกครองสิบสองแห่ง) เขตรแดนเดิมเห็นจะกว้างใหญ่ พวกไทยในที่นั้นจึงมีกำลังสามารถลงมาชิงได้แดนขอม แล้วตั้งประเทศลานช้างแลประเทศลานนา ตลอดลงมาจนสยามประเทศเปนแผ่นดินไทย บางทีจะเปนเพราะเหตุที่พวกไทยโดยมากพากันอพยบลงมาอยู่เสียทางข้างใต้ อันเปนที่บริบูรณ์ดีกว่าภูมิลำเนาเดิมนั้นเอง จึงเปนเหตุให้กำลังเมืองสิบสอบจุไทยลดถอยน้อยลง ประเทศที่ใกล้เคียงก็บุกรุกเขตรแดนเข้าไปโดยลำดับ จนแดนสิบสองจุไทยที่เหลืออยู่มีแต่เมืองน้อย ๆ แยกกันเปน ๓ ภาค ๆ ตวันตกที่ต่อแดนพม่าเรียกว่าสิบสองปันนา ภาคกลางที่ต่อแดนจีนคงเรียกว่าสิบสองจุไทย ภาคตวันออกที่ต่อแดนญวนเรียกว่าเมืองพวน พวกไทยที่เปนชาวเมือง

TUDC 08/04/2563

ในท้องที่ ๓ ภาคนั้นก็ได้ชื่อต่างกัน พวกชาวสิบสองปันนาได้ชื่อว่าลื้อ พวกชาวสิบสองจุไทยได้ชื่อว่าผู้ไทย พวกชาวเมืองพวนได้ชื่อว่าลาวพวน แต่พูดพาษาไทยแลถือตัวว่าเปนไทยด้วยกันทั้ง ๓ พวก

ในสมัยเมื่อพวกไทยที่ลงมาตั้งประเทศลานช้างมีอำนาจมาก ได้บ้านเมืองพวกไทยทั้ง ๓ ภาคที่กล่าวมาไว้ในอำนาจกรุงศรีสัตนาคนหุตทั้งหมด ครั้นพม่ามีอำนาจขึ้น พม่าชิงเอาแดนสิบสองปันนาไปเปนของพม่า ต่อมาเมื่อพวกเม่งจูได้ครองเมืองจีน ๆ ขยายอำนาจเข้ามาปกคลุมเอาทั้งแดนสิบสองปันนาและสิบสองจุไทยไปขึ้นต่อจีนด้วย มาถึงสมัยเมื่อญวนมีอำนาจขึ้น ญวนก็เข้ามาปกคลุมเอาเมืองในแดนพวนไปเปนเมืองขึ้น เพราะเมืองในแดนทั้งสองนั้นเปนแต่เมืองน้อย ๆ อยู่ชายแดนห่างไกลเมืองหลวงพระบาง อันเปนราชธานีกรุงศรีสัตนาคนหุตในสมัยนั้น อำนาจประเทศไหนมาถึงตัวพวกท้าวขุนที่ครองเมืองเห็นว่าจะสู้ไม่ไหวก็ "ทู" คือยอมอยู่ในอำนาจ พอให้พ้นภัย ทางกรุงศรีสัตนาคนหุตอันเคยขึ้นมาแต่เดิมก็คงยอมขึ้นอยู่อย่างแต่ก่อน เมืองในแดนสิบสองจุไทยแลเมืองพวนจึงมักเปนเมืองขึ้นหลายเจ้า เรียกกันว่าเมืองสองฝ่ายฟ้า เว้นแต่เหล่าเมืองที่อยู่ชิดเมืองหลวงพระบาง เจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตตั้งท้าวพระยาออกไปเปนตำแหน่งหัวพันปกครอง เดิมมี ๕ เมืองแล้วเพิ่มขึ้นอีกเมือง ๑ เรียกว่าเมืองหัวพันหาทั้งหก กรุงศรีสัตนาคนหุตปกครองไว้ได้แต่ฝ่ายเดียว ต่อมากรุงศรีสัตนาคนหุตเกิดแยกกันเปน

๒ อาณาเขตร เจ้านครหลวงพระบางเปนใหญ่ในอาณาเขตรฝ่ายเหนือ เจ้านครเวียงจันท์เปนใหญ่ในอาณาเขตรฝ่ายใต้ เมืองสิบสองจุไทยอยู่ใกล้ทางเมืองหลวงพระบาง ก็ขึ้นต่อเจ้านครหลวงพระบาง ส่วนเมืองพวนอยู่ใกล้ทางเมืองเวียงจันท์ ก็ขึ้นต่อเจ้านครเวียงจันท์สืบมา แต่ครั้งเมืองหลวงพระบางแลเมืองเวียงจันท์ยังเปนอิศระ ในสมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเปนราชธานี มาจนเปนประเทศราชขึ้นกรุงสยามในชั้นกรุงรัตนโกสินทร ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ เจ้าอนุวงศ์ซึ่งครองเมืองเวียงจันท์เปนขบถเอาเมืองพวนกับเมืองหัวพันห้าทั้งหกไปแลกความอุดหนุนของญวน ๆ ก็แต่งข้าหลวงเข้ามาอยู่กำกับ แต่เมื่อไทยปราบปรามพวกขบถราบคาบแล้ว พระบาทสมเด็จ ๆ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ๆ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ยกกองทัพขึ้นไปเมืองพวน ให้เจ้าพระยาธรรมา (สมบุญ) ยกกองทัพขึ้นไปเมืองหัวพันห้าทั้งหก พวกข้าหลวงญวนก็กลับไปหมด ครั้งนั้นโปรด ๆ ให้เลิกประเทศราชเวียงจันท์เสีย เอาหัวเมืองตามริมลำน้ำโขงอันเคยขึ้นเมืองเวียงจันท์อยู่แต่ก่อนมาขึ้นกรุงเทพ ฯ แลเมืองพวนนั้นพระราชทานให้เปนเมืองขึ้นเมืองหลวงพระบางต่อมา ด้วยเจ้านครหลวงพระบางซื่อตรงแลมีความชอบในครั้งนั้น แต่เพราะเขตรแดนเมืองสิบสองจุไทยแลเมืองพวนกว้างใหญ่ ทางที่จะไปถึงก็กันดาร เมืองหลวงพระบางไม่มีกำลังพอที่จะปกปักรักษา ครั้นสิ้นศึกสงครามแล้ว ญวนก็มาเกลี้ยกล่อมพวกท้าวขุนเจ้าเมืองพวนไปเปน

TUDC 08/04/2563

สองฝ่ายฟ้าอิก ด้วยเมืองพวนอยู่ใกล้ชิดติดกับแดนญวน เรื่องต้นตำนานส่วนท้องที่ ในสมัยเมื่อก่อนจะเกิดศึกฮ่อมีเนื้อความดังแสดงมา

ยังมีเรื่องตำนานอันว่าด้วยพวกชาวเมืองในแดนสิบสองจุไทยกับแดนเมืองพวนอิกส่วน ๑ ในท้องที่เหล่านั้นพวกชนชาติไทยตั้งภูมิลำเนาอยู่โดยมากก็จริง แต่ยังมีชนชาติอื่นอิก คือพวกข่าชาติ ๑ พวกข่านี้เปนเชื้อสายพวกขอมเดิม เมื่อไทยลงมาชิงได้ดินแดนก็ได้พวกขอมในท้องที่ไว้เปนเชลย พวกเชื้อสายขอมซึ่งเรียกว่าข่า จึงเปนคนสำหรับพวกไทยใช้สอยสืบมาจนเปนประเพณีในเมืองหลวงพระบาง นอกจากพวกข่ายังมีเชื้อสายพวกจีนซึ่งอพยบหลบหนีมาแต่ครั้งพวกเม่งจูได้เปนใหญ่ในเมืองจีน แต่เมื่อมาอยู่ทางนี้แล้วมานิยมต่างกันจึงกลายไปเปน๒ พวกๆ๑ อยู่สมรสปะปนกับพวกไทย ลูกหลานที่เกิดมาพูดภาษาไทยแลประพฤติเปนไทย คงรักษาขนบธรรมเนียมจีนอยู่แต่บางอย่าง จีนอิกพวก ๑ เที่ยวอยู่ตามภูเขาแต่ลำภังพวกของตนไม่ปะปนกับพวกไทย ครั้นนานมาจึงได้นามว่าแม้วแลเย้าเปนต้น ยังพวกญวนอิกพวก ๑ ซึ่งอพยบหนีภัยมาครั้งเกิดขบถในเมืองญวนเมื่อตอนปลายสมัยครั้งกรุงศรีอยุธยาเปนราชธานีในสยามประเทศนี้ ก็มาอยู่ปะปนกับพวกไทยทางเมืองพวนจนเกิดเชื้อสายสืบมา เพราะเหตุที่ชาวเมืองปะปนเปนเชื้อสายหลายชาติ แลทำเลท้องที่ก็อยู่ในระหว่างประเทศใหญ่ พวกชาวสิบสองจุไทยกับชาวเมืองพวน จึงไปมาค้าขายกันกับเมืองจีนเมืองญวนแลเมืองไทยในราชอาณาเขตรสยาม คุ้นเคยกับทุกฝ่ายด้วยกัน

TUDC 08/04/2563

ตอนที่ ๒ อธิบายว่าด้วยพวกฮ่อ

มนุษย์จำพวกที่เรียกกันว่า "ฮ่อ" นี้ เรามักเข้าใจกันแต่ก่อนว่าเปนชนชาติหนึ่งต่างหาก เมื่อครั้งปราบฮ่อคราว พ.ศ. ๒๔๑๘ พระยามหาอำมาตย์ (ชื่น กัลยาณมิตร) จับได้ฮ่อส่งลงมายังกรุงเทพ ฯ มีเสียงกระซิบนินทากันว่า พระยามหาอำมาตย์จับเจ๊กส่งลงมาลวงว่าฮ่อ เพราะผู้ที่นินทานั้นหารู้ความจริงไม่ ว่าฮ่อมันก็เจ๊กนั่นเอง เปนแต่พวกไทยทางฝ่ายเหนือไม่เรียกว่าเจ๊ก เขาเรียกว่าฮ่อมาแต่โบราณ แม้ในหนังสือพระราชพงศาวดาร ซึ่งกล่าวถึงเรื่องจีนตีเมืองพม่าเมื่อตอนก่อนศึกอะแซหวุ่นกี้ ก็เรียกว่าฮ่อตามคำไทยข้างฝ่ายเหนือ บางทีคำที่เรียกว่าฮ่อนี้ ชั้นเดิมทีเดียวจะหมายความว่าพวกมงโคลที่ได้เปนใหญ่ในเมืองจีนครั้งราชวงศ์หงวน ฤๅมิฉนั้นจะหมายความว่าพวกเม่งจูที่ได้เปนใหญ่ในเมืองจีนครั้งราชวงศ์ไต้เชง เรียกให้ผิดกับจีนก็อาจจะเปนได้ แต่ในชั้นหลังมาพวกชาวลานช้างแลลานนาในมณฑลภาคพายัพเรียกบรรดาเจ๊ก (ทั้งจีนแลเม่งจู) ที่ลงมาทางบกแต่ฝ่ายเหนือว่าฮ่อตามอย่างโบราณ เรียกพวกเจ๊กที่ขึ้นไปจากกรุงเทพ ฯ ว่าจีนฤๅเจ๊กตามคำชาวกรุงเทพ ฯ จึงชวนให้ชาวกรุงเทพ ฯ เข้าใจว่าฮ่อเปนชนชาติหนึ่งต่างหาก

พวกฮ่อที่มารบกับไทยนั้น ที่จริงเปนจีนแท้ทีเดียว เดิมจีนพวกนั้นเปนขบถ เรียกพวกของตนว่า "ไต้เผง" หมายจะชิงเมืองจีนจากอำนาจพวกเม่งจู เกิดรบพุ่งกันในเมืองจีนเปนการใหญ่หลวง ในที่

TUDC 08/04/2563

สุดพวกไต้เผงสู้ไม่ได้ ต้องหลบหนีแยกย้ายกันไปเที่ยวซุ่มซ่อนอยู่ตามป่าแลภูเขาในมณฑลต่าง ๆ ทั้งในมณฑลฮกเกี้ยน กวางไส กวางตุ้งแลเสฉวน มีจีนไต้เผงนั้นพวก ๑ ประมาณ ๕๐๐๐ คน ผู้เปนหัวหน้าชื่อง่ออาจง พากันอพยบหนีเข้ามาในแดนญวนทางเมืองตังเกี๋ยเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๕๐๘ จีนพวกนี้ที่มาเปนพวกฮ่อ ชั้นเดิมมาตั้งอยู่ที่เมืองฮานอยญวนเกรงพวกฮ่อจะมาก่อการกำเริบขึ้น จึงบอกไปขอกำลังจีนที่เมืองฮุนหนำ จีนให้กองทัพมีจำนวนพลประมาณ ๑๐,๐๐๐ คน มาสมทบกับกองทัพญวนยกไปตีพวกฮ่อ ๆ สู้ไม่ไหว ง่ออาจงนายตายในที่รบพรรคพวกที่เหลือตายก็พากันแตกหนีไปอาศรัยอยู่ที่เมืองซันเทียน อันเปนเมืองของพวกแม้วตั้งเปนอิศระอยู่บนภูเขาที่ชายแดนจีนต่อกับแดนสิบสองจุไทย พวกไพร่พลพร้อมกันยกน้องชายของง่ออาจง ชื่อปวงนันซีขึ้นเปนหัวหน้า ตั้งซ่องสุมรี้พลอยู่ที่เมืองซันเทียนนั้น ครั้นถึงปีขาล พ.ศ. ๒๔๐๙ ปวงนันซีได้กำลังมากก็ยกกองทัพฮ่อไปตีเมืองเลากายในแดนญวนเขตรตังเกี๋ย พวกจีนกับญวนยกกองกัพมารบสู้พวกฮ่อไม่ได้ ปวงนันซีตีได้เมืองเลากายเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ แต่เมื่อได้เมืองเลากายแล้วปวงนันซีเกิดเปนอริกับนายทัพคนสำคัญในพวกฮ่อคน ๑ ชื่อลิวตายัน พวกฮ่อเกิดรบกันขึ้นเอง ปวงนันซีสู้ไม่ได้ ก็พาพรรคพวกรี้พลของตนแยกมาตั้งซ่องที่เมืองฮายางในแดนสิบสองจุไทย ฮ่อพวกลิวตายันใช้ธงดำ ฮ่อพวกปวงนันซีใช้ธงเหลือง จึง

ได้นามว่าฮ่อธงดำพวก ๑ ฮ่อธงเหลืองพวก ๑ แต่นั้นมา อยู่มาญวนเกลี้ยกล่อมยอมให้พวกฮ่อปกครองเมืองเลากายขึ้นต่อญวน ฝ่ายพวกฮ่อธงเหลืองไม่มีบ้านเมืองอยู่เปนหลักแหล่งเหมือนพวกฮ่อธงดำ จึงประพฤติเปนโจรคุมกำลังเที่ยวตีปล้นบ้านเมืองในแดนสิบสองจุไทยแลเมืองพวน แห่งใดต่อสู้ถ้าแพ้ฮ่อ ๆ ก็จับเหล่าตัวนายที่เปนหัวหน้าฆ่าเสียแล้วเก็บริบเอาทรัพย์สมบัติแลจับลูกหลานข่าวไพร่เปนเชลย ใครมีทรัพย์ยอมเสียค่าไถ่ตัวฮ่อก็ปล่อยตัวไป ที่ไม่สามารถจะไถ่ตัวได้ก็เอาไปแปลงเปนฮ่อไว้ใช้สอยเปนกำลัง ถ้าแห่งใดยอมทู้ไม่ต่อสู้พวกฮ่อก็เปนแต่กะเกณฑ์ใช้เปนกำลังพาหนะ พวกฮ่อธงเหลืองเที่ยวตีบ้านเมืองโดยอาการดังกล่าวมานี้ ตั้งแต่ปีแรกในรัชกาลที่ ๕ ได้หัวเมืองในแดนสิบสองจุไทยแลแดนเมืองญวนหลายเมือง ถึงปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ ฮ่อยกลงมาตีเมืองพวน ท้าวขันตีเจ้าเมืองเชียงขวางอันเปนเมืองหลวงในแดนพวนให้ไปขอกำลังญวนมาช่วย ญวนให้กองทัพมาก็พ่ายแพ้ฮ่อ ๆ จึงได้เมืองเชียงขวางแล้วปราบปรามแดนพวนไว้ได้ในอำนาจทั้งหมด แล้วจึงลงมาตั้งค่ายใหญ่อยู่ที่ทุ่งเชียงคำ อันเปนต้นทางที่จะลงมาทางหัวเมืองริมแม่น้ำโขง แลจะไปตีเมืองหลวงพระบางต่อไป

---

๑ ตามฝรั่งกล่าว ว่าปวงนันซีเปนพวกธงดำ ลิวตายันเปนพวกธงเหลือง แต่ตามที่พวกฮ่อตัวนายให้การแก่ออองทัพไทยกลับกันไป เห็นว่าจะถูกอย่างพวกฮ่อว่า

TUDC 08/04/2563

ตอนที่ ๓ ว่าด้วยปราบฮ่อครั้งแรก

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘

เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๑๗ เปนปีที่ ๗ ในรัชกาลที่ ๕ ฮ่อเตรียมทัพที่ทุ่งเชียงคำจะยกลงมาทางเมืองเวียงจันท์ มาตีเมืองหนองคายทัพ ๑ จะยกไปทางเมืองหัวพันห้าทั้งหกไปตีเมืองหลวงพระบางอีกทัพ ๑ ข่าวที่ฮ่อเตรียมจะยกกองทัพเข้ามาครั้งนี้ กรมการเมืองหนองคายได้ทราบความจากพวกทาวขุนเมืองพวนที่แตกหนีเข้ามาอาศรัยอยู่เมืองหนองคาย จึงบอกเข้ามายังกรุงเทพ ฯ ถึงพร้อมกับใบบอกเจ้านครหลวงพระบาง ขณะนั้นพระยามหาอำมาตย์ (ชื่น กัลยาณมิตร) เปนข้าหลวงขึ้นไปสักเลขอยู่ในมณฑลอุบล จึงโปรด ฯ ให้พระยามหาอำมาตย์เกณฑ์กำลังมณฑลอุดร มณฑลร้อยเอ็จ แลมณฑลอุบล เปนกองทัพ ๑ ให้พระยานครราชสิมา (เมฆ) เกณฑ์กำลังนครราชสิมาเปนกองทัพอีกทัพ ๑ ให้พระยามหาอำมาตย์เปนแม่ทัพใหญ่ยกขึ้นไปป้องกันเมืองหนองคาย แลโปรด ฯ ให้เกณฑ์กำลังมณฑลพิษณุโลกเข้ากองทัพ ให้พระยาพิไชย (ดิศ) คุมขึ้นไปช่วยป้องกันเมืองหลวงพระบางอีกทัพ ๑ ฝ่ายทางกรุงเทพ ฯ โปรดให้เกณฑ์กำลังเข้ากองทัพ ให้เจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายกเปนแม่ทัพ ยกไปปราบฮ่อทางเมืองหลวงพระบางทัพ ๑ โปรด ฯ ให้เจ้าพระยามหินทรศักดิธำรงเปนแม่ทัพยกไปปราบฮ่อทางเมืองหนองคายทัพ ๑

TUDC 08/04/2563

เมื่อกองทัพพระยามหาอำมาตย์ยกขึ้นไปถึงเมืองหนองคาย ฮ่อก็ลงมาถึงฝั่งน้ำโขงฝากโน้น ตั้งค่ายอยู่ที่วัดจันทน์ในเมืองเวียงจันท์แห่ง ๑ ที่บ้านสีฐานแห่ง ๑ ที่บ้านโพนทานาเลาแห่ง ๑ แล้วข้ามฝากมาตีเมืองปากเหืองแตกเมือง ๑ พระยามหาอำมาตย์กับพระยานครราชสีมา (เมฆ) พระพรหมภักดี (กาจ สิงหเสนี)[๑] ยกรบัตรเมืองนครราชสีมา ยกขึ้นไปได้รบพุ่งกับพวกฮ่อ ๆ ต่อสู้อยู่วัน ๑ ก็แตกหนีไปหมด จับเปนได้ก็มาก

กองทัพเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรงยกออกจากกรุงเทพ ๆ โดยทางเรือ เมื่อวันพุธ เดือน ๑๐ แรม ๘ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๑๘ ตั้งโขลนทวารที่เหนือท่าขุนนาง เสด็จลงส่งกองทัพที่ท่าราชวรดิษฐ์ตามประเพณีโบราณ กองทัพขึ้นไปตั้งประชุมพลที่ตำบลหาดพระยาทดแขวงเมืองสระบุรี แล้วยกเปนกองทัพยกขึ้นไปเมืองนครราชสีมาทางดงพระยาไฟ เมื่อกองทัพเจ้าพระยามหินทร ๆ ยกไปแล้ว ได้ข่าวมาถึงกรุงเทพ ๆ ว่าพวกฮ่อที่ลงมาทางเมืองหนองคายแตกทัพพระยามหาอำมาตย์ไปหมดแล้ว เห็นไม่จำเปนจะให้กองทัพใหญ่ขึ้นไป จึงมีตราให้หากองทัพเจ้าพระยามหินทร ๆ กลับมาจากเมืองผไทสง กองทัพเจ้าพระยาภูธราภัยนั้นยกออกจากกรุงเทพ ๆ เหมือนอย่างครั้งกองทัพเจ้าพระยา

---

๑ เปนบุตรเจ้าพระยายมราช แก้ว ต่อมาได้เลื่อนเปนพระยาปลัดแลเปนพระยานครราชสีมา แล้วเปนพระยานครราชเสนี จางวาง

TUDC 08/04/2563

มหินทร ฯ เมื่อณวันอาทิตย์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ไปตั้งประชุมพล ที่เมืองพิไชย แล้วยกกองทัพเดินทางบกต่อไป

ฝ่ายกองทัพพระยาพิไชย (ดิศ) ซึ่งได้ยกล่วงหน้าขึ้นไปก่อน ไปถึงเมืองหลวงพระบางได้ทราบว่ากองทัพฮ่อมาตั้งอยู่ที่เมืองเวียงกัดในแขวงหัวพันห้าทั้งหก พระยาพิไชยก็รีบยกขึ้นไปจากเมืองหลวงพระบางไปพบกองทัพฮ่อได้รบกันเมื่อเดือน ๑๒ ปีกุญ แต่กำลังกองทัพพระยาพิไชยไม่พอจะตีฮ่อให้แตกไปได้ จึงตั้งมั่นรักษาด่านอยู่ เมื่อเจ้าพระยาภูธราภัยขึ้นไปถึงเมืองพิไชย ได้ทราบว่าพระยาพิไชยรบพุ่งติดพันอยู่กับพวกฮ่อ จึงจัดกองทัพให้พระสุริยภักดี (เวก บุณยรัตพันธุ์)[๑] เจ้ากรมพระตำรวจรีบยกขึ้นไปเมืองหลวงพระบางตามไปช่วยพระยาพิไชย กองทัพพระสุริยภักดีขึ้นไปถึงเข้าตีทัพฮ่อแตกยับเยินไป เจ้าพระยาภูธราภัยจึงสั่งให้กองทัพพระยามหาอำมาตย์ แลกองทัพพระสุริยภักดีติดตามตีฮ่อไปจนท่งเชียงคำ พวกฮ่อก็พากันอพยบหลบหนีไปจากเมืองพวน เปนเสร็จการปราบฮ่อในคราวนั้น กองทัพเจ้าพระยาภูธราภัยได้ยกขึ้นไปตั้งอยู่ที่ตำบลปากลายริมแม่น้ำโขงข้างใต้เมืองหลวงพระบาง จนมีตราให้หากลับมา

---

๑ เปนบุตรของเจ้าพระยาภูธราภัย ภายหลังได้เปนเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช

ตอนที่ ๔ เรื่องเจ้าพระยาภูธราภัยยกกองทัพไปปราบฮ่อ

ข้าพเจ้า พระยาราชวรานุกูลผู้ช่วยบรรณารักษ์ ขอเรียบเรียงรายการตามมีแต่ครั้งไปตีทัพฮ่อ เมื่อณปีกุญสัปตศก รัตนโกสินทรศก ๙๔ ข้าพเจ้ายังเปนที่พระสุริยภักดี เจ้ากรมตำรวจสนมทหารซ้ายได้เข้ากองทัพไปกับท่านเจ้าพระยาภูธราภัย ฯ ที่สมุหนายก บิดาข้าพเจ้าซึ่งทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้เปนแม่ทัพใหญ่ในคราวนั้น เมื่อวันกราบถวายบังคมลา แม่ทัพนายกองได้รับพระราชทานเสื้อผ้าโต๊ะกาถาดหมาก คนโททองคำแลกำไหล่ กระบี่ฝักทองเงิน แลลูกประคำทองสัปทนเสื้อประคตหมวกยศ ทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อยโดยลำดับตามบรรดาศักดิ์ทั่วหน้ากัน ครั้นณวันอาทิตย์ขึ้น ๑๑ ค่ำเดือน ๑๑ ปีกุญสัปตศกเวลาเที่ยงแล้ว ท่านเจ้าพระยาภูธราภัยแม่ทัพใหญ่อาบน้ำชำระกาย เหยียบใบไม้ข่มนามแต่งตัวเต็มยศ ได้ตำหรับพิไชยสงครามเต็มที่ พอถึงเวลาฤกษ์ดีก็ลงเรือกระบี่ปราบเมืองมารพระสุรินทร์ราชเสนีกับข้าพเจ้านายทัพนายกองลงเรือโขนมีกันยานายละลำ พร้อมคนพายนายไพร่พลทหารซึ่งต้องเกณฑ์เข้ากองทัพ มารอคอยอยู่ที่ท้ายพระตำหนักน้ำตามหน้าที่ ถึงเวลาบ่ายโมง ๑ กับ ๔๘ นาที ได้มหามหุติฤกษมงคลสมัย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินลงสถิตยในบรมราชานุอาสน ณเรือพระที่นั่งปิกนิกทอดประทับท่า ตรงหน้าพระที่นั่งชลังคณพิมาน เรือลำท่านเจ้าพระยาภูธราภัย

TUDC 08/04/2563

เลื่อนเข้าเทียบเรือพระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทาน น้ำสังข์ทรงเจิมแลประสาทพระพรไชย พระราชทานซองบุหรี่ทองคำ ประดับเพ็ชรซองหนึ่ง แก่เจ้าพระยาภูธราภัย ฯ ให้โห่สามลา ถอยเรือ พายออกพ้นหน้าพระที่นั่งไป เข้าโขลนทวารแล้วยิงปืนในลำเรือกระบี่ ๖ นัด เปนกำหนด ขณะนั้นพระสุริยทรงกลดปราศจากเมฆ ในนภาลัยวิถี อสนีคำรนร้องส่งหลังดังจะบอกศุภนิมิตรให้เห็นได้ว่า คงมีไชยชนะฮ่อ ข้าศึกเปนแน่ ที่แท้ก็เพราะอำนาจพระบารมีบุญญาธิการพระราชกฤดาภิ นิหารแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งแผ่ไพศาลตลอดไปในนานา ประเทศทั้งหลาย ฝ่ายพระยาสุรินทร์ราชเสนีแลข้าพเจ้านายทัพนายกองก็ ออกเรือตามไปเข้าโขลนทวาร พระสงฆ์สวดชยันโตพรมน้ำพระพุทธมนต์ แลพราหมณ์ซัดน้ำพิธีการทั้งนายไพร่ เรือเปนกระบวรกองทัพขึ้นไปถึง วัดเฉลิมพระเกียรติ เวลาบ่าย ๕ โมงเศษหยุดพักเปลี่ยนกระบวรใหม่ พระยาสุรินทร์ข้าพเจ้านายทัพนายกอง ต่างเปลี่ยนเรือพายเปนเรือแจว คือเรือแหวดเรือญวนเรือเบิดข้างตามกำลังพอไปได้ แต่ท่านเจ้าพระยา ภูธราภัย ฯ เปลี่ยนลงเรือกลไฟ ให้เรือกระบี่ตามไปภายหลัง เพื่อจะให้ เปนเกียรติยศไว้ พักกองทัพอยู่ในที่นั้นคืนหนึ่ง รุ่งขึ้นเวลาเช้าย่ำรุ่ง แล้ว ๕๐ นาที ออกเรือจากวัดเฉลิมพระเกียรติ ขึ้นไปตามลำแม่น้ำ เจ้าพระยา ขอรวบรัดตัดระยะทาง ที่ยังไม่ควรกล่าวจะยืดยาวมากนัก ต่างพักผ่อนพลไพร่ไปตามระยะตามตำบลบ้านวัดหัวเมืองรายทาง เข้า ปากน้ำโพแควแม่น้ำใหญ่ไป เรือกองทัพถึงเมืองพิไชยพร้อมกัน วันพุธ

แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีกุญสัปตศก ๆ พณ ๆ หัวเจ้าท่านที่สมุหนายก มีบัญชาสั่งนายทัพนายกอง ขึ้นหน้าที่ตั้งค่ายทำ ๆ เนียบที่พักบนบก ตำบลสวนป่านเหนือบ้านพระยาพิไชยแล้วให้เรือกระบี่กลับลงมากรุงเทพมหานคร ให้ข้าพเจ้ากับนายพิไชยราชกิจ หลวงปลัดเมืองพิจิตร หลวงปลัดเมืองสังข พระณรงค์เรืองเดชเจ้าเมืองภูมิ เมืองขึ้นเมืองพิจิตร แลพระพลสงครามเมืองอุทัยธานี แต่ยังเปนที่หลวงเทพอาญากรมการไปก่อน คนในกองทัพข้าพเจ้าขุนหมื่นไพร่ ๖๐ เศษ กับซายันกอปราลทหารไปรเวตรวม ๒๗ คน กองพระพลเมืองอุทัยกรมการขุนหมื่นไพร่ ๓๐ เศษ กองพระณรงค์เรืองเดชหลวงปลัดเมืองพิจิตรกรมการขุนหมื่นไพร่ ๑๕๐ คน กองหลวงปลัดเมืองสังขขุนหมื่นไพร่ ๓๐ คน รวมไพร่พลทั้งกองช้าง ๓๐๐ เศษ ครั้นณวันพุธขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีกุญสัปตศกเวลาเช้า ๔ โมง ๓๖ นาที ข้าพเจ้าแลตัวนายรายชื่อเจ้าเมืองกรมการ ทหารขุนหมื่นไพร่ตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว ยกออกจากค่ายเมืองพิไชยไปพักนอนบ้านนาคนึ่ง รุ่งขึ้นเช้าโมงหนึ่งกับ ๑๕ นาที ยกไปนอนที่บ้านนาลับแลงแขวงเมืองตรอนตรีสินเมืองขึ้นเมืองพิไชย พอเวลา ๑๑ ทุ่มครึ่ง ยกไปถึงบ้านปากคาเวลาย่ำค่ำวันศุกรขึ้น ๑๕ ค่ำพักนอนคืนหนึ่ง รุ่งขึ้นเวลารุ่งแล้ว ๒๖ นาทีไปนอนห้วยฮิน ยกจากถิ่นที่นั้นเวลาสว่างแล้ว ๒๕ นาทีถึงปางแก้วแขวงเมืองน้ำปาด เมืองขึ้นเมืองพิไชยเวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง พักคืนหนึ่งจ่ายสเบียงอาหารไพร่พลรับประทานเปนกำลังไปวันแรม ๓ ค่ำเวลาเช้า ๒ โมง ๑๒ นาที ยกแต่ที่

หอสมุดแห่งชาติ อนุสรณ์งานศพ วัฒนวรปิยศิริ ๒๒ พฤศจิกายน ๒๕๑๕

TUDC 08/04/2563

บางแก้วพักนอนตำบลสองห้อง รุ่งเช้าเวลาโมงหนึ่งกับ ๔๐ นาที ยกไปนอนที่ห้วยเหล็กคืนหนึ่งห้วยลุคืนหนึ่ง ห้วยบ่อตูมคืนหนึ่ง ตำบลปากปะคืนหนึ่งน้ำป่วนคืนหนึ่ง ถึงเมืองวา เมืองขึ้นเมืองหลวงพระบาง วันเสาร์แรม ๘ ค่ำ เดือน ๑๒ พักเปลี่ยนช้างจ่ายสเบียงอาหารพอควรการแล้ว จนวันพุธแรม ๑๓ ค่ำ ยกจากเมืองวาเวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๑๑ นาที ถึงบ้านนากลางพักนอนคืนหนึ่ง ห้วยศาลาคืนหนึ่งบ้านนาเลคืนหนึ่ง เขาขุนพรคืนหนึ่ง เมืองเพรียงสองคืน บ้านน้ำหุ่งคืนหนึ่ง ถึงท่าเดือลำแม่น้ำของ วันพฤหัสบดีขึ้น ๕ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาบ่าย ๕ โมง ๕๗ นาที รอคอยเรือเมืองหลวงพระบาง ซึ่งจะลงมารับขึ้นไป ยังไม่ลงมาคอยถ้าอยู่ที่ตำบลนั้น ได้เรือพอพร้อมกันจนวันพุธขึ้น ๑๑ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมง ๓๘ นาที ออกเรือจากท่าเดือไป ถึงเมืองหลวงพระบางวันศุกรขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือนอ้าย ขึ้นอยู่ทำเนียบทำไว้รับกองทัพตำบลบ้านท้ายภูจอมสี คือเขานี้สูงใหญ่อยู่กลางเมืองมีวัดแลพระเจดีย์อยู่ยอดเขา ข้าพเจ้าต้องรอช้าอยู่ที่เมืองหลวงพระบาง ด้วยเกณฑ์ช้างแลรวบรวมเสบียงอาหารจะรีบยกไปทำการรบฮ่อหาพอไม่ ทั้งรวบรวมคนในกองทัพพระยาพิไชย ที่หนีกลับเข้ามาอยู่เมืองหลวงพระบาง เจ้าอุปราชเมืองน่านซึ่งคุมกองทัพก็ยกมารอค้างอยู่ยังไม่ยกไป จำจะต้องชี้แจงการเก่าอีกหน่อยหนึ่งจึงจะทราบได้โดยถ้วนถี่ เมื่อพระยาพิไชยกับเจ้านายพระยาแสนท้าวเมืองหลวงพระบาง เมืองน่านยกกองทัพออกไปตีทัพฮ่อณเมืองพวนครั้งก่อนนั้น เจ้านายท้าวพระยานายทัพนายกองไพร่พล

TUDC 08/04/2563

เมืองน่าน เมืองหลวงพระบาง แตกล่าถอยกลับเข้ามาเมืองหลวง แล ไปเมืองน่านทั้งสิ้น แต่พระยาพิไชยกับเจ้าเมือง ๆ ขึ้นกรมการผู้ใหญ่ ขุนหมื่นไพร่ที่ยังมีตัวอยู่บ้าง ตั้งขัดทัพอยู่บ้านสอดแขวงเมืองพวนใกล้ เขตรแดนเมืองหลวงพระบาง ฝ่ายเจ้าเมืองน่านจึงแต่งให้เจ้าอุปราช คุมพระยาลาวท้าวแสนไพร่พลกองทัพกลับมาใหม่ ในระหว่างนั้น ๆ พณ ฯ หัวเจ้าท่านที่สมุหนายกแม่ทัพใหญ่ ยกกองทัพขึ้นไปตั้งพึ่ง ราชการอยู่ณบ้านปากลาย แล้วให้พระยาสุรินทรราชเสนีเปนแม่ทัพ คุมพระหลวงทหาร ขุนหมื่นไพร่ฝ่ายพระราชวังบวรกับพระยากำแพง เพ็ชร์ แลพระหลวงกรมการขุนหมื่นไพร่ กองเมืองพิษณุโลกเมือง สุโขทัย รวมคนในกองทัพพระยาสุรินทร์ ๑๐๐๐ เศษ ยกขึ้นไปตั้ง รักษาอยู่เมืองหลวงพระบาง เกลือกข้าพเจ้ายกออกไปทำการแก่ฮ่อ ไม่ถนัด ขัดขวางอย่างใดข้าพเจ้าจะได้บอกมายังพระยาสุรินทร์ ให้ จัดการไปทันท่วงที

ซึ่ง ๆ พณ ฯ หัวเจ้าท่านที่สมุหนายกแม่ทัพใหญ่ ไม่ยกกองทัพ ไปเมืองหลวงพระบาง ก็กลัวว่าเสบียงอาหารจะกันดารไม่มีพอเจือจ่าย เลี้ยงกัน ระยะทางเรือลำแม่น้ำของกองลำเลียงบรรทุกขนเข้าเสบียง ส่ง แต่บ้านปากลายขึ้นไปถึงเมืองหลวงพระบาง โดยเร็วก็ ๑๑,๑๒ คืนไม่ทันการ กองลำเลียงทางบกขนเข้าบรรทุกช้างโคต่าง ตั้งแต่ เมืองพิไชยขึ้นไปบ้านปากลายก็กว่า ๑๐ คืนหาใคร่จะพอรับประทานไม่ เมื่อพระยาสุรินทร์ยกขึ้นไปทางบก แต่บ้านปากลายถึงเมืองหลวง

พระบางแล้ว เจ้านครหลวงพระบางลงมาณบ้านปากลายชี้แจงพึ่งราชการแก่ ๆ พณ ๆ หัวเจ้าท่านที่สมุหนายกแลห้ามกองทัพใหญ่ไว้อย่าเพ่อให้ยกไปก็เพราะเข้าเสบียงจะเปนที่ขัดขวาง เจ้านครหลวงพระบางมอบให้ข้าพเจ้ากับพระยาสุรินทร์รักษาบ้านเมืองอยู่พลาง รอจนเจ้าหลวงพระบางกลับไปถึงเมือง ข้าพเจ้าจึงรวบรวมเข้าเสบียง พอจะไปทำการได้ไม่ผิดเคืองขัดสน จัดแบ่งคนในกองทัพเปนกองลำเลียงขนเข้าเสบียงใส่ยุ้งฉาง ซึ่งตั้งไว้ตามตำบลรายทางที่จะยกไป แลรวบรวมคนเมืองสวรรคโลกที่ล้าโขแลหนีกลับมาค้างอยู่ณเมืองหลวงพระบางหลายสิบคน ๆ เมืองสวรรคโลกนี้ พระยาสุโขทัยยังเปนที่ปลัดเมืองสวรรคโลก เปนนายกองคุมกรมการแลผู้ว่าราชการกรมการเมืองขึ้นขุนหมื่นไพร่ ยกไปตั้งอยู่ด้วยพระยาพิไชยณบ้านสอดแขวงเมืองพวน ก่อนหน้า ๆ พณ ๆ หัวเจ้าท่านที่สมุหนายกแม่ทัพใหญ่ยังไม่ถึงเมืองพิไชยในสิบวัน ฝ่ายกองทัพเมืองหลวงพระบางนั้นเจ้านครหลวงพระบาง ให้เจ้าราชวงศ์เดียวนี้ยังเปนที่ราชบุตร คุมเจ้าลาวเพี้ยแสนท้าวนายไพร่รวมคน ๘๐๐ เศษยกไปอยู่กับพระยาพิไชยแต่ก่อนแล้ว

ครั้นณวันพุธขึ้นค่ำหนึ่ง เดือน ๓ ปีกุญสัปตศก เวลาบ่ายข้าพเจ้าจุดธูปเทียนดอกไม้บูชาไหว้พระแลสวดมนต์ภาวนา คิดถึงคุณบิดรมารดาครูอุปัชฌาย์พระมหากระษัตริย์ ผู้ทรงพระคุณธรรมอันพิเศษจงช่วยป้องกันสรรพเหตุภยันตรายแล้ว อาบน้ำพระพุทธมนต์ชำระกายเสร็จสวมเสื้อยืดเสื้อเชิดชั้นใน สอดถุงเท้ารองเท้านุ่งแพรพื้นสีวัน

สวมเสื้อชั้นนอกคาดประคตแลสายกระบี่ติดห่วงห้อย สวมประคำทองหมวกยอดแล้ว ออกนั่งคอยฤกษ์อยู่ณที่ว่างข้างหอนั่ง มีเตียงตั้งตามสมควรในที่พัก ผินหน้าสู่ทิศสิริมิให้ต้องผีหลวงหลาวเหล็กเทวาทิศมฤตยูราหูจรแลพระกาลพร้อม นายหมวดนายกองไพร่พลทหารแต่งตัวเต็มยศตามฐานานุศักดิ์ ณวันนั้นฝนตกหนักตั้งแต่เวลาเช้าโมงเศษ จนเที่ยงแล้วตกประปรายมาจนเวลาบ่ายจวนจะยกไปยังไม่หยุดมีลมว่าวเปนพยุพัดตรงทางที่จะยกทัพ อากาศเปนพยับทึบเมฆหมอกมืดคลุ้มชอุ่มมัวทั่วฟ้า เมื่อข้าพเจ้าออกนั่งคอยถ้าฤกษ์นั้นฝนตกเปนลอองพออยู่ได้ ประการหนึ่งก็ใกล้เวลายังมีอีก ๑๕ นาทีจะสุดฤกษ์แลลักขณาจรจากราศีซึ่งกำหนดไว้ ข้าพเจ้านึกเสียใจด้วยฤกษ์บนมิเปิดช่องให้ ได้แต่ฤกษ์ล่างฤกษ์ในก็ขัดขวางยังไม่สดวกดี จึงน้อมกายถวายบังคมลงมายังใต้ฝ่าลอองธุลีพระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวณกรุงเทพมหานคร กระทำสัตยาธิษฐานเสี่ยงพระบารมีบรมโพธิสมภารว่า ถ้าพระองค์จะดำรงสิริรัตนราไชศวรรยาอยู่ช้านานถึงกาลสมัย มีพระราชเดชาศักดานุภาพ ปกคลุมคุ้มครองข้าขอบขัณฑเสมามณฑลทั่วสกลอาณาจักร แลเชิดชูพระเกียรติยศอยู่ปรากฏสืบไปเบื้องหน้าแล้ว ขอให้ฝนหายหมดมืดมัวมีแสงแดดสว่างบอกลางดีซึ่งจะมีไชย พอขาดคำลงชั่วอึดใจฝนหายขาดเม็ด เมฆเกลื่อนกระจายออกเห็นดวงพระอาทิตย์ถนัดเปนมหัศจรรย์ เวลานั้นบ่าย ๒ โมง

TUDC 08/04/2563

๑๘ นาที จวบจันทรกลาคล่องสดวกดีทั้งลมนอกก็พัดเร่งกระพือเตือน ดูเหมือนจะส่งหลังให้รีบไป ได้พร้อมด้วยฤกษ์ในบนล่าง ต้องตำหรับวางเปนอุดมโชคได้ ข้าพเจ้าชักกระบี่ออกจากฝักถือข้างมือซ้ายย่างเท้าก้าวเดินโดยทิศศรีวัน ให้ลั่นฆ้องสามทีออกจากประตูที่พักขึ้นช้าง แล้วให้โห่สามลาเดินช้างตามเกล็ดนาคาก่อนจึงย้อนไปทางท่าฝาเผือยลงข้ามลำน้ำคานขึ้นหน้าบ้านพานหลวง ออกประตูป่าพระสงฆ์สวดชยันโตซัดน้ำพระพุทธมนต์ให้ นายไพร่ถ้วนทั่วทุกตัวคน ทั้งช้างม้าไปแต่ประตูป่าประมาณครู่หนึ่งฝนตกอีกมัวอับพยับแดดไม่ส่องแสง ดูครึ้มเครือลมเหนือพัดกล้าเปนกำลัง ตั้งแต่นั้นไปฝนตกมากบ้างน้อยบ้าง คราวเว้นว่างก็เปนลออองโปรยประปรายพร่ำเพรื่อถึง ๗ วัน ๗ คืน ตลอดทางในระหว่างเมื่อพระอาทิตย์เบิดดวงล่วงพ้นประตูป่า จนฝนกลับตกมืดมัวใหม่ ข้าพเจ้านายทัพนายกองแลทหารไพร่พลที่ยกไปเปนที่ยินดีชื่นบานสบายอิ่มเอิบกำเริบใจคาดคเนนึกหมายได้ไชยชำนะฮ่อเปนมั่นคง ตัดทางเดินตรงออกท้องทุ่งถึงนาภูช้างเวลาบ่าย ๔ โมง ๕ นาที หยุดพักกองทัพอยู่ตำบลนั้นคืน ๑

รุ่งขึ้นวันพฤหัสบดี ขึ้น ๒ ค่ำเดือน ๓ ปีกุญสัปตศก เวลาเช้าเจ้าอุปราชเจ้านายแสนท้าวไพร่พล กองทัพเมืองน่านคน ๙๐๐ เศษ ยกออกจากเมืองหลวงพระบางตามทางข้าพเจ้าไป ในวันเวลาเช้า ๔ โมง กองข้าพเจ้ายกจากตำบลนาภูช้าง ถึงบ้านเสียวเวลาเย็น ๕ โมง ๔๕ นาที พักอยู่สองคืนกับวัน แล้วยกออกจากที่นั้น วันเสาร์ เดือน ๓ ขึ้น ๔ ค่ำ

TUDC 08/04/2563

เวลาเช้าเหมือนกันกับวันก่อน ไปทางทุ่งนาป่าไม้ ไผ่แลเห็นหลังคาเรือนชาวบ้านมีรายหมู่ละ ๕ หลัง ๖ หลัง ๗ หลัง ๘ หลัง ตั้งอยู่ใกล้บ้างไกลกันบ้างเปนตอน ๆ ไป ถึงบ้านท่าอุ้ยเวลาบ่ายโมงหนึ่ง ๒๐ นาที หยุดพักคืนหนึ่ง รุ่งขึ้นเวลาเช้า ๓ โมง ๘ นาที ยกจากท่าอุ้ย ถึงบ้านท่าโพเวลาบ่าย ๒ โมง ๔๕ นาที ชาวบ้านท่าอุ้ยท่าโพนี้อาศรัยลำน้ำคานกว้างประมาณ ๒ เส้นเศษ ต้นหรือปลายยอดน้ำอยู่ณเขาเมืองยู เปนเขตรแดนเมืองหลวงพระบางเมืองพวนต่อกัน น้ำคานไหลตกลงลำแม่น้ำของข้างวัดเชียงทองในเมืองหลวงพระบาง แต่เมืองหลวงพระบางทางคนเดินธรรมดา ไปบ้านท่าโพ ๒ วันมิใช่เดินกองทัพ ๆ ข้าพเจ้าตั้งอยู่บ้านท่าโพคืนหนึ่ง

รุ่งเช้าเวลา ๓ โมง ยกไปถึงบ้านสบอีบ่าย ๓ โมง ๓๐ นาที ต้องรออยู่ที่นั่น ๔ คืน ๓ วัน เพราะระยะทางที่จะยกต่อไปช่องแคบคับขันตำบลนั้นเปนด่านชั้นในเมืองหลวงพระบาง ทางจะไปจะมาณเพาะขึ้นเขาแลแบ่งคนในกองทัพ ข้าพเจ้าต้องขอแรงตามชาวบ้านตามรายทางช่วยขนเข้าสารฉางบ้านเสียวบ้านท่าอุ้ยท่าโพ ซึ่งจัดตั้งไว้เมื่อยังไม่ยกไปรวมณยุ้งบ้านสบอี เข้าเสบียงมีพอจ่ายนายไพร่ กองข้าพเจ้ากองเมืองน่านคราวเดียวสิ้นเข้าสาร จ่ายได้คนละ ๑๕ ทนานรับประทาน ๑๕ วัน บังคับให้คิดผ่อนผันบรรทุกช้าง แลข่าเบี้ไปให้มากกว่าเก่าทุกหมวดทุกกองทั้งสองทัพให้จงได้ ธรรมเนียมคนกองทัพเดินทางอย่างโบราณ กำหนดจ่ายเข้าเสบียงคนละ ๓ ทนาน ๕ ทนาน ถ้า

กว่านี้จะเห็นว่ามากเกินการขนไปไม่ไหว ข้าพเจ้าได้มีหนังสือยังพระยาสุรินทร์เจ้ามหินทรเทพยนิภาธร ๑ เจ้านครหลวงพระบาง ให้รวบรวมเข้าเปลือกสีซ้อมเปนเข้าสาร เกณฑ์ขอแรงชาวบ้านแลคนกองพระยาสุรินทร์บ้าง ขนไปไว้ฉางบ้านสบอี้พอเปนที่หวังวางใจได้ ความแจ้งอยู่ในหนังสือฉบับนั้นทุกประการ ๆ ซึ่งขอแรงชาวบ้านแลคนกองทัพขนเข้าดังนี้ ด้วยครั้งนั้นไพร่พลเมืองหลวงพระบางมีอยู่น้อยตัว ต้องเข้ากองทัพเจ้าอุปราชพรหมา แต่ยังเปนที่เจ้าราชวงศ์ เจ้านายพระยาเพียแสนท้าวไพร่ยกไปคอยรับกองทัพฮ่อพวกเมืองไล จะยกลงมาตีเมืองหลวงพระบางทางหนึ่ง แลยกไปปราบข่ากำเริบขัดแขง แขวงตำบลบ้านน้ำเขืองน้ำแซงน้ำอู เหนือใต้หลายหมวดกอง แต่ก่อนข้าพเจ้ายังไม่ได้ยกขึ้นไปเมืองหลวงพระบาง ทางเมืองพวน เจ้าอุปราชบัวคุมเจ้านายท้าวพระยาพลไพร่ ยกไปพร้อมกับพระยาพิไชย เจ้าอุปราชป่วยกลับมาอยู่เมืองหลวงพระบาง เจ้านครหลวงพระบางจึงให้เจ้าราชวงศ์ทุกวันนี้ ยังว่าที่ราชบุตรยกไปใหม่ได้ว่าไว้ข้างต้นแล้ว

ณวันศุกร์ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๓ เวลาเช้า ๒ โมง ๓๖ นาที ยกแต่บ้านสบอี้ทางฉเพาะขึ้นบนเขาคันทุ่งตลอดยอดสูงใหญ่เดินยากจากเชิงเขาข้างนี้ไปลงข้างโน้น เวลาเย็น ๔ โมง ๔๔ นาที หยุดอยู่ห้วยเจียคืนหนึ่ง รุ่งเวลาเช้า ๒ โมง ๔๐ นาที ยกจากห้วยเจียถึงห้วยยาว เวลากลางคืน ๒ ทุ่ม พักคืนหนึ่ง ณวันอาทิตย์ เดือน ๓ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เวลาเช้าย่ำรุ่งแล้ว ๓๗ นาที ยกจากห้วยยาวไปถึงเมืองยูเวลาเย็น ๔ โมง ๑๓ นาที แลซึ่ง

เดินกองทัพระยะสั้นบ้างยาวบ้างอย่างนี้ ต้องอาศรัยที่แม่น้ำลำคลอง สระเหมืองหนองห้วยห้วงละหานบึงบ่อ มีน้ำพอคนช้างม้ารับประทาน อาบใช้ เมืองยูเปนด่านชั้นนอกขึ้นเมืองหลวงพระบาง ที่หน้าเมืองยูมีเขายาวขวางยอดน้ำคานเปนที่กำหนด หมายเขตรแดนเมืองพวนเมืองหลวงพระบางต่อกัน ข้าพเจ้าพักอยู่ตำบลนั้น ๓ คืน ๒ วัน พอพลไพร่ช้างม้าหายเหนื่อยเมื่อยล้าดี ณวันพุธขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๓ เวลาเช้านาฬิกาย่ำรุ่งแล้ว ๓๐ นาที ยกจากเมืองยูขึ้นเขาเข้าแขวงเมืองพวน ทางนี้เปนที่สำคัญ เขานั้นภูพัดไหว้ได้ความลำบากยากแก่ผู้ไปมา ต้องหยุดยั้งหลายครั้งตามระยะทาง ๆ เปนไหล่เขามีที่กว้างคืบเศษศอกหนึ่งบ้างต้นไม้ใหญ่ล้มขวาง ข้างบนก็เอนลงมากีดกูบสับประคับหลังช้างต้องตัดฟันคัดง้างแก้ไขแต่พอไปได้ ในระยะนั้นคนกองทัพเดินระวังตัวเต็มที่ มีคำฤๅเล่าว่าก่อนเก่าลูกค้าไปมาตกตายมีตัวอย่างที่ริมทางทั้งสองข้าง ๆ หนึ่งเปนเขาสูงตั้งตรงขึ้นไปยาวยืดถึงยอด ข้างหนึ่งอากาศว่างเปล่าโปร่งโล่งตลอดมิใช่เหวผา ถ้าแลลงไปดูข้างล่างไกลลิบลิ่วหวิวหวั่นเปนควันกลุ้ม จนสุดสายตาหาเห็นพื้นแผ่นดินไม่ เมื่อกองพระยาสุโขทัยยกไปก่อนข้าพเจ้าประมาณเดือนเศษ เปนเหตุช้างม้าพลาดพลัดตกสูญหายมิได้ตัวเปนที่น่ากลัวอนาถหนัก นายทัพนายกองทหารขุนหมื่นที่ได้ช้างเกณฑ์ ก็ลงจากแหย่งหลังช้างต่างเดินไป แต่ข้าพเจ้าเห็นว่าแม้มีถึงกาลเวลาแล้วไม่เปนไร ปลงใจเอาราชการระงับอารมณ์ให้หายคิดฟุ้งซ่านสิ้นเสียวหวาด นึกอำนาจพระ

บารมีภินิหารแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้เห็นเปนมหัศจรรย์ เมื่อวันยกออกจากเมืองหลวงพระบาง คงปกเกล้า ฯ ป้องกันสรรพภัยอันตรายได้ ไม่ลงจากหลังช้างวางจิตรเปนกลางสบายดี นอนหลับบ้างตื่นไปตามทางไหล่เขา ๔ ชั่วโมงเศษพ้นเขตรช่องแคบแล้ว ขึ้นเขาใหม่ต่อไปอีกชั้นหนึ่งทั้งสูงชัน พวกลาวแจ้งว่าเดิมมีคนหนุ่มสาวสะกรรจ์กำลังมาก ขึ้นบนเขานี้มิใคร่ไหวต้องหยุดพักเหลียวหลังนั่งร้องไห้ จึงได้ร้องเรียกชื่อว่าภูสาวเหลียวสืบมา ช้างกองหน้าข้าพเจ้าขึ้นไปไม่มีที่เหยียบยันยึดหน่วง เลื่อนรูดลงมากบจำลองชำรุดเสียสิ่งของเครื่องใช้แตกหักยับเยินหลายช้างขึ้นไม่ได้

ข้าพเจ้าต้องลงจากหลังช้าง ให้ขุดสับพื้นเปนคั่นบันได ด้วยภูสาวเหลียวมิใช่หินเปนดินแขงแท้ ขึ้นแต่เชิงตลอดยอด ๓ ชั่วโมง บนยอดเขามีต้นมะก่อกินผลได้ต้นสนต้นฉำฉาสูงประมาณ ๙ วา ๑๐ วาเปนดงทึบบางแห่งโปร่ง แลขึ้นไปดใกล้ฟ้าสูงกว่าเขาอื่นไม่เทียมเท่าทางเดินบนยอดเขาอีก ๓ ชั่วโมงครึ่งลงถึงกิ่วกอก คือเชิงเขาชั้นบนหลังเขาชั้นล่างกลางคืนเวลาทุ่มหนึ่ง ที่นั่นเปนเนินใหญ่มีทั้งห้วยน้ำไหลลงมาแต่เขาชั้นบนพอกองทัพอาศรัยอยู่คืนหนึ่ง ณวันพฤหัสบดีเดือน ๓ แรมค่ำ ๑ เวลาเช้าโมงหนึ่ง ๒๘ นาที ยกจากกิ่วกอกไป ๖ โมง ๔๓ นาที ถึงกิ่วคอม้ายังเปนหลังเขาชั้นล่างทางแคบฉเพาะเท้าช้างเดินค่อยโน้มตัวก้าว น่ากลัวจะพลัดตกลงจากทางทั้ง ๒ ข้างไม่มีต้นไม้หินผาเปนเครื่องบังทางยาวไปประมาณ ๔ วา ตั้งแต่นั้นเปนป่าต้นสน

ต้นฉำฉาเปนพื้นมากกว่าต้นไม้อื่นก็มีบ้าง ทางกว้างลงลาด ๆ ไปถึงหัวนาโป่ง เวลาเย็น ๔ โมง ๔๐ นาที พักอยู่คืนหนึ่ง ถ้าจะไปให้ถึงกองทัพเมืองพิไชย เมืองสวรรคโลกซึ่งพระยาสุโขทัยเปนนายกองแลกองเมืองหลวงพระบางตั้งทางก็ไม่ไกลกัน แต่ปีนั้นวันพฤหัสบดีเปนโลกวินาศไม่ดี รุ่งขึ้นวันศุกร์แรม ๒ ค่ำเดือน ๓ เวลาเช้า ๓ โมงจึงยกออกจากหัวนาโป่งถึงบ้านสอดเวลา ๔ โมง ๑๐ นาที ตั้งอยู่ที่ค่ายพระยาพิไชย พระยาสุโขทัยทำรับตามควรการ รุ่งขึ้นวันเสาร์เจ้าอุปราชเมืองน่านยกกองทัพไปถึงบ้านสอดพร้อมกันทุกทัพทุกกองแล้ว

พระยาพิไชย พระยาสุโขทัย พระอุดรดิฐาธิบาล พระปลัดเมืองสวรรคโลกแต่ยังเปนที่พระพล กับผู้ว่าราชการเมืองขึ้นทั้งกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อย เมืองพิไชยเมืองสวรรคโลก แลเจ้าอุปราชเจ้าราชวงศ์เจ้านายพระยาเพี้ยแสนท้าวเมืองหลวงพระบางเมืองน่าน มาพร้อมกันณที่อยู่ข้าพเจ้า แล้วพระยาพิไชยแจ้งว่า คราวก่อนยกออกไปถึงบ้านสูด ฮ่อยกมาตั้งค่ายปิดต้นทางห้วยน้ำลำธาร แลโอบอ้อมล้อมค่ายพระยาพิไชยค่ายพวกเมืองหลวงพระบางเมืองน่านไว้ห้าแห่ง ทั้งสองข้างต่างแต่งกองทัพออกรบ ฮ่อต่อสู้กันอยู่สิบแปดวัน เมื่อจะต้องล่าทัพนั้น พวกฮ่อยิงปืนกระสุนปืนถูกเจ้าน้อยซุ้ย นายทัพเมืองน่านถึงแก่กรรมในที่รบแล้ว เวลากลางคืนฮ่อยกมาตีปล้นค่ายพระยาพิไชยค่ายเมืองหลวงพระบางเมืองน่านพร้อมกันทั้งสามค่าย ๆ เมืองน่านแตก นายทัพนายกองไพร่ตายบ้าง ต่างกระจัดกระจายหนี แต่

TUDC 08/04/2563

ค่ายพระยาพิไชยเมืองหลวงพระบางไม่แตก ต่อรบสู้กันจนรุ่งสว่าง พวกฮ่อยกกลับไปค่าย ฮ่อปล่อยให้คนลาวพวนถือหนังสือมามีความว่า ฮ่อจะรับรักษาเมืองพวนไว้ ให้กองทัพพระยาพิไชยกลับไปบ้านเมืองโดยดี ไม่รบราฆ่าตีฟันทำอันใด แม้มิยกกลับคืนขึ้นตั้งอยู่ในวันหนึ่งสองวันนี้ พวกฮ่อจะยกเข้าหักเผาค่ายให้แตกแหลกลงจงได้ ไล่จับผู้คนขำเบื่อไม่เหลือไป พระยาพิไชยเห็นว่ากองทัพเมืองน่านก็แตกหนีไม่มีตัว เจ้าอุปราชบัวแม่ทัพเมืองหลวงพระบาง ยกออกมาถึงเมืองยูบ้วยกลับไปเมือง ให้แต่เจ้านายพระยาเพี้ยแสนท้าวกับไพร่อยู่บ้างก็ถือเปรียบแก่งแย่งไม่พร้อมมูล ทั้งกระสุนดินดำกองทัพพระยาพิไชยก็เปลืองไปไม่พอใช้ไพร่พลหลบหนีมีตัวน้อยอยู่เห็นจะสู้มิได้ จึงมีหนังสือตอบฮ่อแต่พอไม่ให้เสียที ว่าจะยอมอย่ารบเลิกกองทัพกลับวันพรุ่งนี้อย่าสงสัย ให้คนพวนซึ่งฮ่อใช้ถือหนังสือมาถือกลับไป รุ่งขึ้นเมื่อพระยาพิไชยถอยทัพมา พวกฮ่อพากันดูอยู่ไม่ทำไม ซึ่งตั้งระวังรักษาตำบลบ้านสอดนี้ เปนช่องทางฮ่อจะยกเข้าตีเมืองหลวงพระบางตลอดไปได้ กวานหลวงทราบความให้กวานล่ามกับฮ่อห้าคนถือหนังสือมาอีกฉบับหนึ่ง ว่าเหตุไฉนกองทัพยังตั้งอยู่บ้านสอดแขวงพวน ควรจะกลับไปให้ถึงบ้านเมืองตามสัญญากัน พระยาพิไชยแจ้งความแก่กวานล่ามว่า ต้องรออยู่ก่อนด้วยแม่ทัพใหญ่กรุงเทพ ฯ ยกออกมาเกือบถึงแล้ว จะปฤกษาตกลงกันฉันใด จึงจะถอยทัพกลับไปโดยดี ถ้ามิเชื่อคอยดูอยู่ที่นี่ กวานล่ามฮ่อก็ยังไม่ไป พระยาพิไชยได้แต่ง

คนในกองสองคน เมืองสวรรคโลกสองคน คนเมืองหลวงพระบางสองคน รวมหกคนถือหนังสือไปถึงกวานหลวงฮ่อ ข้อความตามซึ่งแจ้งแก่กวานล่ามนั้น กวานหลวงยึดผู้ถือหนังสือไว้ ภายหลังคนเมืองนครสวรรคโลกเมืองพิไชยหนีกลับมาได้ ราชการทั้งนี้พระยาพิไชยได้มีหนังสือบอก แลขอกองทัพช่วยใหม่ แต่พึ่งบอกไปจะยังมิถึง ๆ พณ ๆ หัวเจ้าท่านที่สมุหนายกแม่ทัพใหญ่ไม่ทราบการ ๆ จะทำแก่ฮ่อต่อไปมิใช่ง่าย ฮ่อชำนาญกลอุบายเคยรบรากล้าแขงจัดแต่งกองป้องกันล่อลวง ยกแยกโอบอ้อมหน้าหลังให้เปนที่พว้าพวัง ทั้งรี้ท่าทางตำบลห้วยน้ำลำละหานเหมืองหนอง ในเขตรแขวงเมืองพวนเปนที่อาศรัย แต่กำลังกองทัพพระยาพิไชย แลพวกหัวเมืองจะทำการหาตลอดไม่ ได้ปฤกษาผู้ซึ่งมาอยู่นี่มีพระยาพิไชยพระยาสุโขทัยเปนต้น เห็นพร้อมยกให้ข้าพเจ้าเปนแม่ทัพบังคับการเด็ดขาดเต็มอำนาจแต่ผู้เดียว จึงได้ชำนะฮ่อต่อไป ข้าพเจ้าตอบว่า ๆ พณ ๆ หัวเจ้าท่านที่สมุหนายกแม่ทัพใหญ่ ให้มาช่วยพระยาพิไชยจะให้เปนแม่ทัพยังขัดอยู่ ผู้ซึ่งจะเปนแม่ทัพจับศัตรูพินาศเกิดเปนข้าทูลลอองธุลีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแลคู่พระบารมีสำหรับแผ่นดินนั้น ต้องรู้กิจราชการรอบคอบ โดยระบอบเสนานุวัตรจัดการรบครบถ้วนถี่ มีอุบายเลศนัยใช้กลศึกลึกลับเปนที่นับถือแห่งลูกทัพนายกองทั้งหลายหมายมั่นว่าไม่แพ้แน่แก่ใจใช้คนคาดคเนดูรู้ที่เสียที่ได้ ไม่ประมาทไม่ขลาดไม่กล้า ทราบพิทยาอาคม

TUDC 08/04/2563

แลเครื่องตกแต่งช้างม้าพาหนะสละทรัพย์สิ่งของแบ่งปันเจือจาน ทนุบำรุงล่อใจไพร่พลทหาร หาญชื่นรื่นเริงรักสมัคสโมสรพร้อมมูลกันรู้สรรพนิมิตรชั่วดีซึ่งจะมีไชยแลอัปราไชยรู้ในลักษณศึกแลกำลังศึกสิบประการ ชำนาญกลยี่สิบเอ็ดกระบวร แบบส่วนค่ายคูประตูหอรบจบทุกอย่าง วางแผนที่ตั้งไชยภูมนามทัพเราข่มเขาไว้แจ้งไสยศาสตรโหราศาสตรกำลังศัสตราวุธ กับสรรพคุณยาเบื่อเมาจะได้ตัดศึกเสร้าเสียที รู้ตำหรับพิไชยสงครามชัดแจ้งใจ ไม่หลงใหลในที่มิผิดทั้งโลกธรรมเปนสัมมาปฏิบัติวิรัติ เว้นความโกรธแค้นคิดอาฆาฏพยาบาทจองเวรกันจากสันดาน ไม่สทกสท้านเกรงแก่ภัยอันตรายต่าง ๆ อันมิควรกลัวกระทำตัวเปนกลางเสมอ ไม่เผลอสติปัญญาตริตรองสอดส่องไป ไม่เลือกที่รักมักที่ชังตั้งอยู่ในสัตย์สุจริต จะบังคับสั่งการสิ่งใดมิได้ผิดทางยุติธรรมชอบด้วยราชการตรงแท้ จึ่งจะเปนแม่ทัพได้ นี่ข้าพเจ้าไม่รู้อะไรจะขอเปนผู้ช่วยพระยาพิไชยตามท้องตรา พระยาพิไชยพระยาสโขทัยว่ามิทราบอันใดทำไมจึ่งพูดจาชี้แจงการทัพศึกสงคราม กระบวรรบจบเจนเห็นอคติธรรมทั้งสี่ แจ้งคดีโลกแลราชการงารโยธาเปนวิชาทุกที่ถิ่นควรเปนแม่ทัพแล้ว ไม่มีใครรังเกียจเถียงกันฉันใด คงอยู่ในบังคับทุกคนขอทำหนังสือสัญญาลงชื่อพร้อมกัน มีใบบอกยัง ๆ พณ ๆ หัวเจ้าท่านที่สมุหนายกแม่ทัพใหญ่ แม้นข้าพเจ้ามิรับราชการจะไม่สำเร็จเปนแน่ ข้าพเจ้าเห็นว่าพระยาพิไชย พระยาสโขทัย เจ้าอปราชเมืองน่านเจ้าราชวงศ์เมืองหลวงพระบางกรมการผู้ใหญ่ แลผู้ว่าราชการเมืองขึ้น

เมืองสวรรคโลกเมืองพิไชยยอมสนิทเรียบร้อยดี ไม่มีมารยาสาไถย ต่างอ้อนวอนหลายครั้งตั้งพะเน้าพะนึงถึงสองวัน ครั้นจะไม่รับก็จะเสียราชการ ขัดมิได้เปนที่จนใจจึงยอมเปนแม่ทัพไป ได้ทำหนังสือสัญญาให้ฉบับหนึ่งว่า ข้าพเจ้าจะสั่งบังคับผู้หนึ่งผู้ใดทำราชการฉลองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแต่โดยซื่อตรงสุจริตมิได้คิดหาอำนาจแลลาภผลประโยชน์ใส่ตน หรือแกล้งอุบายด้วยเล่ห์กลอย่างหนึ่งอย่างใดนั้นหามิได้ ถ้าผู้ไหนได้ราชการแขงแรงดี ข้าพเจ้าจะมีหนังสือบอกเสนอความชอบให้ ถ้าใครมีความผิดโทษเบา จะสั่งสอนว่ากล่าวชี้แจงจนสามครั้ง ถ้ามิฟังขืนขัดจึงจะทำโทษพอเข็ดหลาบพอสมควร ถ้าผิดมีโทษหนักจะลดหย่อนผ่อนโทษให้ ไม่เต็มตามอาญาศึก แต่ต้องทำเปนแบบอย่างสืบไป ถ้าผิดหนักเบาฐานหนึ่งฐานใดก็ดี จะปฤกษาพระยาพิไชยนายทัพนายกองให้เห็นพร้อมกันก่อน จึงจะทำโทษตามแก่กาล ถ้าผู้ซึ่งไม่มีความผิดข้าพเจ้าลงโทษทัณฑ์หรือผู้นั้นผิดน้อยข้าพเจ้ากระทำโทษเกินกว่าฐานถึงอุตกฤษฐ์ฉกรรจ์มหนตเหตุมากไป ก็ให้บอกณกรุงเทพมหานครทีเดียว ไม่ต้องบอกยังแม่ทัพใหญ่เพื่อจะปิดบังข้อความไว้ ขอสิ่งซึ่งเปนใหญ่เปนประธานทั่วสกลโลกจงอภิบาลบำรุงรักษาข้าพเจ้า แลพระยาพิไชยนายทัพนายกองไพร่พลโยธาทั้งปวงให้เจริญสุขสวัสดิ์มีไชยทุกประการ หนังสือสัญญาข้าพเจ้ากับหนังสือสัญญาพระยาพิไชยสองฉบับนี้ มีใบบอกยัง ๆ พณ ๆ หัวเจ้าท่านที่สมุหนายกแม่ทัพใหญ่ได้บอกส่งลงมากรุงเทพมหานครความแจ้งอยู่แล้ว

TUDC 08/04/2563

ข้าพเจ้าให้กวานล่ามกับฮ่อ ๕ คนกลับไป ปราถนาจะให้กวานหลวงปล่อยคนเมืองหลวงพระบางที่ยังค้างอยู่อีก ๒ คน กลับมาเหมือนกันมิฉนั้นจะยังยึดตัวไว้คงไม่ฆ่าฟันทำอันตราย อย่างไรอย่างหนึ่งให้ต้องกับคำพระยาพิไชย พูดจาลวงล่อสัญญาแก่พวกฮ่อจะได้วางใจ ว่ากองทัพมิยกออกไปไม่เตรียมการรบไว้ก็ได้เปรียบฮ่อ แม้ฮ่อระแวงสงสัยว่ากองทัพจะยกออกไปก็ดี คงเปนที่ครั่นคร้ามแก่การสงครามต่อไป ข้าพเจ้าได้ทำหนังสือประกาศห้ามแลข้อบังคับต่าง ๆ สำหรับทัพที่จะต้องใช้ในคราวการ กับจัดให้เปนหลักฐานมีกำหนด ซึ่งจะยกออกเดินระยะทางเพียง ๖ ชั่วโมงลงมาอย่าให้เกินไป เพราะจะถนอมกำลังคนแลช้างม้าไว้รบสู้ ดูท่าทางจะหยุดยั้งตั้งกองทัพได้อย่าให้ใกล้ไกลนักพอสมควร เปนส่วนเปนแพนกแยกตามหมวดหมู่อยู่เปนที่ เกลือกพวกฮ่อยกมาต่อตีจะได้ช่วยกันทันการวางด้านกองรักษาชั้นในไว้ กองนอกให้ห่างพอเห็นกันถนัด นัดหมายสัญญาสังเกตการจงแน่ ซึ่งเรียกกองแลหรือกองคอยระวังหรือกองเสือป่า ก็ว่าเปนสามอย่างในทางข้าศึกจะมาให้รู้โดยเร็วได้ ถอนกองพระยาสุโขทัยกับกองข้าพเจ้าเข้ารวมกันคน ๘๐๐ เศษ ทัพ ๑ กองพระยาพิไชยคน ๗๐๐ เศษ ทัพ ๑ กองเจ้าอุปราชเมืองน่านคน ๘๐๐ เศษ ทัพ ๑ กองเจ้าราชวงศ์เมืองหลวงพระบางคน ๘๐๐ เศษ ทัพ ๑ รวมเปน ๔ ทัพ นับหมู่เดียวหมายคล้ายตรีเสนา คือให้กองเมืองหลวงพระบางเปนหน้า กองเมืองสวรรคโลกเปนปีกซ้าย กองเมืองพิไชยเปนปีกขวา แต่เดินทาง

เปนที่สองต่อกองหน้า ยกก่อนข้าพเจ้าทุกวันเหมือนเกียกกายหรือกองขันธ์ ไม่ต้องผลัดเปลี่ยนเดินกับปีกซ้ายตามธรรมเนียมเก่าก็ได้ ให้กองเมืองน่านเปนหลังดังว่านี้ ส่วนที่ไม่มีค่าย ถ้าตั้งค่ายก็แยกออกเปน ๔ ทัพเหมือนกับจัดไว้ ต้องตั้งคนในกองทัพนั้นเอาขันธ์ทั้ง ๕ หาร อย่าง ๑ ทวารทั้ง ๙ หาร อย่าง ๑ ลัพธ์ตั้ง ๓ ฐาน ๆ กลาง ๓ คูณ เปนส่วนนายกอง ๆ ตั้งลงใหม่ได้เลขลัพธ์ ตั้ง ๔ ฐาน ๆ กลาง ๓ คูณเปนส่วนนายกองฐานบนล่างเปนส่วนปีกซ้ายขวา กองหน้ากองหลังตั้งคูณหารดจกัน การตั้งค่ายตามมีคนมากน้อยเปนประมาณทำงารเสมอคนละศอก บอกย่อ ๆ พอให้ทราบที่ อย่างนี้เรียกว่าเกณฑ์ทัพตรีเสนาแท้ แต่ครั้งนั้นยกจากเวียนสุย บ้านสอดตลอดไปไม่ได้ตั้งค่าย ให้ชักแต่เรียวหนามบ้าง วางคนเปนหมวดกองแทนค่ายหวังจะให้เล่าลือถึงฮ่อว่ามิขลาด แลไพร่พลก็จะไม่มีความประมาทหมั่นระวังระไว ทั้งจะรีบยกกองทัพไปโดยเร็ว ด้วยเข้าเสบียงจะหมดกำหนดจ่ายจากบ้านสบอีคราวเดียว ๑๕ ทนาน รับประทานมาได้ ๑๒ วัน จะมิทันไปรบไม่ ได้ปฤกษานายทัพนายกองแลเวียนกวานพวนซึ่งหนีกองทัพฮ่อมาอยู่กับพระยาพิไชยบ้าง ตกลงพร้อมกันว่าถ้ายกเดินทางไปอีก ๒ วัน ๓ วันคงมีเข้าเสบียงอาหาร ของพวกเวียนกวานกรมการชาวเมืองพวน ขุดดินฝังไว้ในหลุมหลายตำบลพอเลี้ยงคนกองทัพได้อยู่ในตำบลนั้น ๕ คืน ๔ วัน ครั้นณวันพฤแรม ๗ ค่ำเดือน ๓ ปีกุนสัปตศก เวลาเช้ากองทัพเจ้าราชวงศเมืองหลวงพระ

บางยก แล้วกองพระยาพิไชย พอเวลาแล้ว ๕๘ นาทีกองข้าพเจ้า แลกองเจ้าอปราชเมืองน่านยกไปโดยลำดับ สรรพด้วยศัสตราวุธ กระสุนดินดำพร้อม ถึงห้วยหินลับเวลาบ่าย ๓ โมง ๓๕ นาทีพักคืนหนึ่ง ข้าพเจ้าทำคำตรวจทัพ สำหรับเตือนใจไพร่พลทหารตามแบบอย่างโบราณกาลต่อมา การบวงสรวงประกาศเทพยดา ข้าพเจ้าบูชาแต่ยกออกจากเมืองพิไชยไปในเวลา ๒ ทุ่มเสมอทุกคืนมิได้ขาด กล่าวพอสังเขปเพราะโหรอยู่กับกองทัพใหญ่ไม่มีไป ครั้นบูชาเทวดาแล้วผู้ประกาศตรวจทัพจึงว่าขึ้นดังนี้ สิริวิติมติเตโชไชยะ สำหรับพระพิไชยสงครามประพฤติตามโบราณกาลก่อนมา เหล่าบรรดาทหารนอกในซ้ายขวาหน้าหลังทั้งนายไพร่ จงระฎึกถึงคุณพระรัตนตรัยคือแก้วสามประการ ทั้งคุณบิดามารดาอุปฌาย์ครูอาจารย์จอมขัติยซึ่งเปนที่ปกเกศป้องกันภัย ทรงพระมหากรุณาชุบเกล้าชุบกระหม่อม ให้ตามฐานาศักดิ์ หวังพระราชหฤทัยต้านต่อปรปักษ์ปัจจามิตร ฝ่ายเราต้องควรคิดฉลองพระเดชพระคุณ จงมีความอุสาหเกื้อหนุนอย่าเกียจคร้านหมั่นช่วยรับราชการอย่าขี้ขลาด อย่าได้หมิ่นประมาทแก่สงครามผลัดขึ้นกันนั่งยามตีเกราะเคาะฆ้องกองไฟ ที่ช่องตรอกซอกทางอย่าวางใจทั้งค่ายคู คนเข้าออกนอกในคูให้ถ้วนถี่อย่าละทิ้งหน้าที่ได้รักษาอีกเครื่องพิไชยยุทธสรรพศัสตรากระบวรรบจงตรวจเตรียมไว้ให้ครบตามตำแหน่ง ปืนคาบศิลาชนวนทองแดงปืนอินพินปืนหามแล่นลูกดินแลปืนใหญ่ แส้สากควงค้อนไขเขนงชุดเต้าดินหู ปืนบรรจุท้ายแฝดคู่ปืนโก

ทุกชนิด ปืนสะไนเดอปืนวินชิสเตอร์ปืนเฮนรี ปืสตันคันชีบมีพร้อม สำหรับขนมปังทั้งไถ้เข้าตากกับกระติกน้ำ ดาบหอกแหลนหลาวง้าวทวน ประจำอย่าห่างตัว อย่าง่วงเหงาเมามัวมิเปนการ จงตั้งจิตรคิดอาจหาญ ให้เข้มขัน อนึ่งช้างม้าเครื่องพาหะนะนั้นหมั่นตรวจตราผูกไว้ให้แน่นหนา ประจำที่ ถ้าเห็นข้าศึกไพรีแปลกปลอมมา ถ้าแลเขาน้อยกว่าเร่งจับเอา ถ้าเขามากกว่าเราให้โห่ร้อง ทั่วทุกด้านทุกกองชาวทหารทั้งหลายเอย อิบีโสหยดคำลงแล้ว ลูกทัพนายกองรับว่าภะคะวา พร้อมทั่วกันตีเกราะเคาะไม้เสียงสนั่นนฤนาท ได้ประกาศตรวจทัพทั้ง ๔ ด้าน การเปนต้นแต่ที่นั้นทุกคืนไป รุ่งขึ้นวันพฤหัสบดีแรม ๘ ค่ำ เดือน ๓ เวลาเช้าโมง ๑ กับ ๔๒ นาที ยกกองทัพออกจากห้วยหินลับไปพ้นเขตรเวียนไนสุย เข้าแขวงเวียนท้ายถึงวัดบ้านทุ้ม เวลาบ่าย ๒ โมง ๒๐ นาที พักคืนหนึ่ง

ณวันศุกรแรม ๙ ค่ำ เวลาเช้าโมงหนึ่ง ๔๐ นาทียกแต่บ้านทุ้มไป ๓ ชั่วโมงครึ่ง ถึงที่ข้ามน้ำงึมข้างตอนปลายลึก ๒ ศอกแคบประมาณ ๑๐ ศอกเศษ เปนเขตรแขวงเวียนเสงกับเวียนท้ายต่อกัน น้ำนั้นตอนข้างใต้ต่อลงมาหลายคืนวันที่เรือแพเดินได้ กว้างประมาณ ๒ เส้น ลึกซึ่งใสไหลตกลงลำแม่น้ำของฝั่งตวันออกตรงข้ามฟากตวันตกข้างโน้น ณบ้านโพนแพงแขวงเมืองโพนพิสัย ต้นยอดน้ำขึ้นไปอยู่หนองเบ็ดเวียนคังทางเดิน ๔ คืน เมื่อข้าพเจ้าไปถึงให้คนลงหยั่งกลางหนองน้ำตื้นศอกคืบกว่า วัดปากหนองกว้างวาหนึ่งยาว ๒ วา ซึ่งว่านี้จะให้เห็นได้ว่าพื้นแผ่นดินแขวงเมืองพวน สูงกว่าหัวเมืองลาวฝ่ายตวันออกมาก

TUDC 08/04/2563

แต่จากที่ข้ามน้ำงึมไปอีก ๒ โมง ๔๕ นาที ถึงวัดร้างบ้านเพรียงหลวง เวลาบ่าย ๒ โมง ๔ นาทีหยุดพักที่ตำบลนั้นเปนเขตรเวียนเสง คนกองทัพออกเที่ยวหาสะเบียงอาหาร ได้เข้าเปลือกเข้าเหนียวซึ่งฝังไว้ในหลุมหลายหลุม หลุมละ ๑๐๐ สัด ๒๐๐ สัดขึ้นไปจนถึง ๕๐๐ สัดเศษ ถ้าจะนับเปนเกวียนหลายสิบเกวียน ขนจ่ายนายไพร่ทุกหมวดกองบริบูรณ์ทั่วหน้า เข้ายังเหลือ ๓๐ เกวียนกว่า ข้าพเจ้าให้รวบรวมตั้งยุ้งฉางจัดนายทัพนายกองกับไพร่พอสมควรอยู่รักษาไว้ จะได้เปนกำลังกองทัพต่อไป รุ่งขึ้นเวลาเช้าประมาณ ๔ โมงเศษ ทรงเหืองคือกรมการผู้ใหญ่ในพวกลาวชาวพวน ซึ่งไปยอมทู้อยู่กับฮ่อ ๆ ใช้ให้ถือหนังสือมาฉบับหนึ่งความว่า ฮ่อจะปฤกษาหาฤๅให้ตกลงพร้อมกันก่อนจึงจะมายอมทู้ให้กองทัพตั้งรออยู่อย่าให้ยกออกไป ฮ่อกลัวเปนอันมาก ข้าพเจ้าทำหนังสือตอบฉบับหนึ่ง ว่าจะยกออกไปตั้งฮ่อเปนผู้รักษาเมืองพวน จึงจะสมควรเปนเกียรติยศกำหนดเขตรแดนให้ อย่ามีความสงสัยที่จะรบกวนกระทำร้ายอันตรายแก่พวกฮ่ออย่างหนึ่งอย่างไรเปนอันไม่มี ตามที่ฮ่อพูดจาสัญญาไว้แต่ก่อนกับพระยาพิไชยทุกประการ ให้ทรงเหืองถือกลับไปแล้วทำหนังสือประกาศเข้าร้องในกองทัพอีกหลายฉบับ ความเหมือนกับตอบฮ่อนั้น เพื่อจะให้เวียนกวานกรมการไพร่พลพวนที่ไปยอมทู้อยู่กับฮ่อโดยมากมีความมานะว่าฮ่อจะเปนผู้รักษาบ้านเมืองไม่ยอมให้ จะได้แตกหนีออกจากฮ่อก็จะหย่อนกำลังลง แลพวกที่เข้าหาฤๅอยู่ในกองทัพจะกลับสวนสือความไปถึงฮ่อก็เปนการดีพักอยู่ที่นั่น ๒ คืน ๒ วัน

ห้องสมุดหนังสืออนุสรณ์งานศพ วัดบวรนิเวศวิหาร
๒๒ พฤศจิกายน ๒๕๑๕

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

ตำบลถนนราชบพิธ จังหวัดพระนคร

วันที่ ๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๓

TUDC 08/04/2563